

XIVA XONLIGIDA METALLSOZLIK HUNARMANDCHILIGINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI: XVI–XIX ASR MANBALARI TAHLILI ASOSIDA

*Ismailov Bobur Baxramovich, Urganch davlat universiteti “Tarix”
kafedrası o‘qituvchisi*

FORMATION AND DEVELOPMENT OF METALWORKING CRAFTS IN THE KHIVA KHANATE: BASED ON SOURCE ANALYSIS FROM THE 16TH TO 19TH CENTURIES

*Ismailov Bobur Baxramovich, Urganch State University Teacher at the
Department of “History”*

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ РЕМЁСЕЛ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ: НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА ИСТОЧНИКОВ XVI–XIX ВЕКОВ

*Исмаилов Бобур Бахрамович, преподаватель кафедры “История”
Ургенчского государственного университета*

<https://orcid.org/0009-0002-9529-1914>
e-mail:
bi.ismailov@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xiva xonligida XVI–XIX asrlarda mavjud bo‘lgan metallsozlik sohalari – temirchilik, qurolsozlik, cho‘yangarlik, zargarlik, kandakorlik va boshqa hunarmandchilik yo‘nalishlarining tarixiy holati manbalar asosida tahlil qilingan. Mahalliy arxiv hujjatlari, rus va Yevropa sayohatchi hamda diplomatlarining ma‘lumotlari orqali ushbu sohalarning ahamiyati, turlari, eksportbop mahsulotlari va ularning harbiy, iqtisodiy va madaniy hayotdagi o‘rni yoritilgan. Ayniqsa, qurolsozlik bilan bog‘liq ma‘lumotlar, toj, taxt, sovg‘a va to‘rtlik an‘analaridagi metall buyumlar tahlili orqali ushbu sohalarning taraqqiyoti namoyon etilgan.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, metallsozlik, qurolsozlik, zargarlik, manbalar tahlili, rus elchilari, hunarmandchilik tarixi.

Abstract: This article analyzes the development of metalworking crafts in the Khiva Khanate from the 16th to the 19th century, including blacksmithing, arms manufacturing, casting, jewelry, and ornamentation. Drawing from local archival materials and Russian and European diplomatic and travel accounts, the study examines the types of metal goods produced, their artistic characteristics, export potential, and their significance in the military, economic, and cultural life of the khanate. Special attention is given to weapon production, ceremonial gifts to rulers, and the symbolic use of gold and silver in royal thrones and crowns, revealing the maturity of these crafts across various cities of Khorezm.

Keywords: Khiva Khanate, metalworking, arms production, jewelry, historical sources, Russian embassies, craft. history.

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие ремёсел, связанных с обработкой металла, в Хивинском ханстве в XVI–XIX веках — таких как кузнечное, оружейное, литье чугуна, ювелирное и чеканное дело. На основе анализа местных архивных документов, а также русских и европейских дипломатических и путешественнических источников, выявлены типы изделий, их художественные особенности, экспортная направленность и роль в военной, экономической и

культурной жизни ханства. Особое внимание уделено оружейному делу, дарам ханам и царям, символике престола и короны, а также развитию ремесленных центров в городах Хорезма.

Ключевые слова: Хивинское ханство, металлургия, оружейное дело, ювелирное искусство, источники, русские посольства, история ремёсел.

KIRISH. XVI–XIX asrlar davrida Xiva xonligida metallsozlik hunarmandchiligi turli yoʻnalishlarda shakllanib, mahalliy iqtisodiy va harbiy ehtiyojlar, shuningdek, tashqi savdo munosabatlari bilan chambarchas bogʻliq holda taraqqiy etgan. Temirchilik, qurolsozlik, zargarlik, misgarlik, choʻyanganlik va kandakorlik sohalari xonlik hududidagi hunarmandchilik markazlarida jamiyatning turli qatlamlariga xizmat qilgan. Xonlikning siyosiy-iqtisodiy murakkab sharoitida metallsozlik mahsulotlari nafaqat xoʻjalik va harbiy maqsadlarda, balki elchixonalar orqali yoʻllangan sovgʻalar, hadyalar tarkibida ham muhim oʻrin tutadi. Mazkur maqolada ushbu sohalarning shakllanishi va rivojlanish jarayonlari turli yozma manbalar tahlili asosida tadqiq etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Xiva xonligida metallsozlik hunarmandchiligining tarixini oʻrganishda asosiy manbalar sifatida mahalliy tarixiy asarlar, xonlik arxiv hujjatlari, shuningdek, rus elchilari va sayohatchilarining hisobotlari hamda Yevropa manbalari xizmat qiladi. Xususan, Abulgʻoziy Bahodirxonning “Shajarai turk” asarida Xorazmdagi hunarmandchilik markazlari va qurolsozlik sohalari haqidagi maʼlumotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, XVI–XVIII asrlarga oid rus manbalarida – elchilarning yozuvlari, savdogarlar soʻrovlari orqali qurol-aslaha turlari, sovgʻalar, hunarmandlar va ular tomonidan tayyorlangan metall buyumlar haqidagi maʼlumotlar toʻplangan. Bular manbashunoslik va tarixiy qiyosiy tahlil orqali mazkur sohalar taraqqiyotini yoritishga xizmat qiladi.

METODOLOGIK ASOSLAR. Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda tarixiy-tahliliy, manbashunoslik va qiyosiy-metallshunoslik metodlaridan foydalanildi. Bunda yozma manbalardagi maʼlumotlar tahlil qilinib, ularning taʼriflangan davrdagi iqtisodiy va madaniy voqelik bilan bogʻliqligi oʻrganildi. Rus va mahalliy manbalarining qiyosiy tahlili orqali maʼlumotlar oʻzaro taqqoslandi, hunarmandchilik sohasidagi taraqqiyotning asosiy tendensiyalari aniqlandi. Shu bilan birga, etnografik yondashuvlar orqali

qurolsozlik, zargarlik va boshqa metallsozlik yoʻnalishlarining xonlik aholisi hayotidagi oʻrni ham tahlil etildi.

TAHLIL. Xiva xonligining XVI–XIX asrlarga oid manbalarida temirchilik, qurolsozlik, choʻyanganlik, misgarlik, zargarlik, kandakorlik kabi metallsozlik sohalari tarixi maxsus yoritilmagan boʻlsa-da, ulardagi maʼlumotlarni har tomonlama tahlil qilish orqali mavzuga oid masalalarga oydinlik kiritish mumkin. Bu davr manbalarini ham shartli turda ikkita guruhga ajratish mumkin.

1. Mahalliy manbalar va Xiva xonligidagi arxiv hujjatlari.

2. Rus va Yevropa manbalari.

Soʻnggi oʻrta asr manbalarida Xorazmning temirchilik, qurolsozlik, choʻyanganlik, kandakorlik, zargarlik kabi metallsozlik sohalari va xomashyo manbalariga aloqador maʼlumotlarni oʻrganish imkoniyati birmuncha kengroq. Chunki, XVII–XIX asrlarda rus elchi, sayohatchi va harbiy mutaxassislari Xiva xonligining iqtisodiy va siyosiy munosabatlari, savdo yoʻllarini oʻrganish bilan bir qatorda xonlikning tabiiy yer osti boyliklari, savdo-hunarmandchilik sohalari, harbiy salohiyatini va qurol-aslahalar turlarini oʻrganish uchun keng koʻlamda ishlar olib borishgan. Rus manbalari deganda, biz rus elchilarining hisobotlari, josuslik xatlari, savdogarlarining soʻrov maʼlumotlarini tushunamiz. Shu bilan birga shoh va podshohlar hamda xonlarning bir-birlariga tortiqlari, sovgʻalari ham muhim dalil hisoblanadi. Chunki, shular orqali Xiva xonligining metallsozlik sohalari imkoniyatlari va tashqi savdoga chiqarilgan mahsulot turlari, badiiy metall buyumlar, import sifatida keltirilgan metall buyum turlari, mahalliy va tashqaridan keltirilgan xomashyo manbalari, harbiy qurol-aslahalari va qurolsozlik sohasining oʻsha davrdagi darajasini va oʻrnini belgilash mumkin.

Xorazm xalqlari tarixida XVI – XVIII asrlar ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotida inqiroz davri sifatida izohlash mumkin. Oʻsha davrdagi siyosiy kurashlarning kuchayishi savdo-sotiq va hunarmandchilik sohalari rivojiga toʻsiq boʻladi. Jumladan, Vazir va Koʻhna Urganch kabi markaziy

shaharlarda ham hunarmandchilik va savdo–sotiq inqirozga yuz tutadi.

XVI asr o'rtalariga oid manbada yozilishicha, "Shu kuni (1553-yili) Din Muhammad (Urganch hukmdori o'g'li) bozordagi bitta zargarga otasi va qayin otasi nomidan muhrli uzuk yasashga buyurtma bergan" deya ko'rsatilgan[1]. Bu o'sha davrda Urganch bozorida zargarlik do'konlari bo'lganligiga urg'u beradi.

Xorazmda bo'lgan sayyoh A.Jenkinsonning yozishicha, "1558-yil 7-oktyabrida Sellizyur (Vazir shahri–T.B.) qal'asiga keldim. Aholisi kambag'al, savdo bilan shug'ullanmaydi"[2]. Sayyoh o'z ma'lumotlarini davom ettirib, Xorazmda qilich, xanjar, nayza, kamon o'qi kabi qurol-aslahalar an'anaviy uslubda tayyorlanadi, - deya ma'lumot beradi[3].

Shunga qaramasdan, Xorazm aholisi XVI – XVIII asrlarda qurolsozlik va zargarlikdan tashqari, metallsozlikning boshqa sohalari bilan shug'ullanmagan deb aytish mantiqqa to'g'ri kelmaydi. Chunki, temirchilik, cho'yangarlik, qurolsozlik, zargarlik, misgarlik sohalari taraqqiyotning barcha davrlarida ham hamohang rivojlanishda davom etgan va ular tomonidan turli sohalar uchun mehnat qurollari, asbob–uskunalar, qurol–yarog'lar, uy–ro'zg'or buyumlari, ot–ulov anjomlari, taqinchoqlar va boshqada xo'jalik turmushi uchun zarurli asosiy mahsulotlar ishlab chiqarilgan.

Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajaray turk" asarida XVI asr oxiri XVII asr boshlarida Mizdahqon, Xiva, Hazorasp, Vazir, Bo'ldumsoz, Tirsak va Qumkent kabi Xorazm shaharlarining taraqqiy qilganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni uchratish mumkin. Muallif 3 ta shaharni: Urganch, Xiva va Hazoraspni savdo-hunarmandchilik markazi bo'lganligini ta'kidlaydi. Shuningdek, bu davrda Yangi Urganch shahri qad ko'taradi.

XVI–XVIII asrlarga oid ko'plab manbalarda Xiva xonlari tomonidan rus podshohlariga sovg'aga yuborilgan mollar ichida oltin bilan ishlov berilgan qilich, po'lat qilich, qini kumushdan ishlangan po'lat pichoqlar, oltin bilan ishlov berilgan egar–jabduqlar bo'lganligi qayd etilgan[4].

Xiva xoni Hojimxon nomidan 1585-yili Moskvada bo'lgan elchi Muhammadxo'ja orqali rus podshosi Fedor Ivanovichga oltin bilan bezatilgan

qilich, pichoq va boshqa sovg'alar yuborilgan. Elchining o'zi ham podshohga oltin bilan bezatilgan qilich, pichoq, oltin suvi bilan sayqallangan egar va boshqa narsalarni ham hadya etadi[5].

Xiva xoni Abulg'oziy Bahodirxon asarida keltirilishicha, turk–mo'g'ul xalqlarida hukmdorga beriladigan sovg'alar ro'yxati 9 turdan va ularning har biri 9 tadan iborat bo'lgan. Bu an'ana Xiva xonligida ham bo'lgan[6]. Asarda (XVII asr) to'qqiz to'plamiga kiruvchi sovg'alar ro'yxatida xonga, 9 ta oltin suvi yuritilgan xanjar, 9 ta zar iplarda tikilgan chodir, 9 ta oltindan bilan bezatigan egar–jabduq va jugan–suvliqlari, ming dona ipak (oltin ip) to'qimalari sovg'a qilingan.

Xivaga kelgan Rossiya elchilari Vasiliy Davidov va Yusuf Qosimovlar orqali ham podshoh Fyodor Alekseyevichga sovg'a sifatida yuborilgan – 9 ta oltin bilan sayqallangan o'q–yoy, 9 ta bezatilgan po'lat qilich, 9 ta bezatilgan pichoq va boshqa-da 9 talik sovg'alar jamlanmasi yuboriladi[7].

1720-yilda Sherg'ozixon imperator Pyotr 1ga o'z elchilarini yuboradi. Uning sovg'alarida ham 9 ta pichoq mavjud. Boshqa manbada ham, XVII asrda Xiva xoniga berilgan sovg'alar ro'yxati jamlanmasi tarkibida 9 ta oltin xanjar, 9 ta oltin iplarda tikilgan chodir va 9 ta oltin suvi yuritilgan egar–jabduqli va jugan–suvliqli otlar bor edi[8].

Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarai turk" asarida ham Xorazmning XVII asrdagi qurolsozlik mahsulotlari turlari to'g'risidagi ma'lumotlar berilgan[9]. Manbadagi ma'lumotlarga nazar qilsak, XVII asrda ham Xiva qo'shini tarkibida og'ir qurollangan sovutli suvoriylar ko'pchilikni tashkil qilgan. Asarda yozilishicha, ".... Taqi turdi. Qorasi ming bor (Xiva qo'shini - T.B). Ammo (185 a) yetti yuz-sakkiz yuz sovutli va quyoqli va chahor oyina va dubulg'a va butliq va tezlik ko'zindin o'zga ochiq yeri yo'q. Shundaq kishisi bor"[10]. Bu davrda otliq qo'shin sovut, chor oyna, dubulg'a bilan himoyalangan, nayza, gurzi, qilich, kamon va boshqa-da qurollar bilan qurollangan. Qo'shin tarkibidagi jangchilarda himoya sovutlarining ko'pchilikni tashkil qilishi bu davrda zirhli sovutlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan qurolsoz hunarmandlarning faoliyat yuritganligidan dalolat beradi. Shuningdek, bu davrda kamon tayyorlashga ixtisoslashgan hunarmandlar ham faoliyat yuritishgan.

Manbada jangchilarning sadoq (kamon), qilich, nayza, sovut kabi qurol-aslahalari qurolsoz ustalar tomonidan tayyorlaganligi to'g'risidagi ma'lumotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

XVI–XVIII asrlarda siyosiy va iqtisodiy inqirozlar yuzaga kelishiga qaramasdan, Xorazmda qurolsozlik sohalar, jumladan kamon yasovchi, sovut yasovchi, qilich va boshqa qurol-aslahalarni ishlab chiqaruvchi ixtisoslashgan hunarmandlarning faoliyati izchil davom etgan. O'sha davr manbalarida bu sohalar bilan bog'liq ma'lumotlar ko'plab uchraydi.

Manbalar tahlili, bu davrda Xorazm qurolsoz ustalari qilich, xanjar, pichoq va boshqarda qurol-aslahalarni tayyorlovchi qurolsoz hunarmandlardan tashqari, ularga oltin va kumush suvlarida ishlov berish va bezatish ishlari bilan ham shug'ullanuvchi kandakor ustalar ishlaganliklarini ko'rsatadi.

Mualliflardan A. Jenkinson (XVI asr), Abulg'azi Bahodirxon (XVII asr) va boshqa-da manbalardagi ma'lumotlari XVI - XVII asrlarda Xorazmning hunarmandchilik markazlarida an'anaviy turdagi qurol-aslahalarni ishlab chiqarish davom izchil etganligini to'la tasdiqlaydi.

Hunarmandchilik mahsulotlarini tayyorlash tafsilotlari to'g'risida XVII asrga oid taxmin qilinayotgan muallifi noma'lum, varaqalardan iborat qo'lyozmada, XVIII asrga oid 160 ga yaqin hunar sir-asrorlarini bayon qiladigan "Javohiri al-sanoye" ("Hunarlar marvaridi") asari va XVI – XVIII asrlarga oid Xorazm hunarmandchilik sohalariga oid risolalar ma'lumotlarni to'liqlidiradi[11].

1669-yilda Xivada bo'lgan rus elchisi Ivan Fedotov bayonnomasida "Kanxa va Ozarist" shaharlariga savdo qilgani borganligini yozar ekan, "u shaharlarda Urganch va Xivaning turli amaldagi kishilari o'zaro "zandana va chit va paxta va olacha va xom ipak" kabi hunarmandchilik mahsulotlari bilan savdo qilishlarini qayd etadi[12].

XVII asr oxirida Xorazmda Hazorasp, Xiva, Xonqa, Urganch, Shoxobod, Qiyot, Gurlan, Vazir va G'ozibod shaharlari savdo-hunarmandchilik markazlarga aylanadi. Bu davrda boshqa o'zbek xonliklari kabi Xorazm shaharlarida ham, hunarmandchilik hamda savdo-sotiq iqtisodiy hayotning asosini tashkil etgan.

XVIII asr o'rtalarida Xorazmda Qo'ng'irotlar sulolasi hukmronligi (1762-yil) davridan davlat hokimiyatining markazlashuvi savdo-sotiq va

urbanizatsion jarayonlar rivoji, qurilish va irrigatsiya hamda obodonchilik ishlari hunarmandchilik sohalarida taraqqiyotiga imkoniyat yaratiladi. Jumladan, bu davrda rixtagarlar, misgarlar va zargarlar kabi badiiy metall buyumlarni tayyorlovchi hunarmandlar bir qancha amaliy tajriba va malakalarga ega bo'lgan. Bu davrda mahalliy ustalar tomonidan tayyorlangan Xiva xonlari taxti va toji oltindan bo'lgan. Rus elchilaridan tarjimon Gulyayev va kotib Chuchalov so'zlariga ko'ra, 1754-yilda Gulyayevni Xiva xonining hovlisiga olib borishadi va uni dahlizga olib kirishadi ("Salomxona"). Keyin ular "oltin taxtda, boshida toji va qimmatbaho kiyimlarda o'tirgan" xonning xonasiga kirishadi[13].

NATIJA. XVI–XIX asrlar davrida Xiva xonligida metallsozlik hunarmandchiligi turli yo'nalishlarda rivojlanib, xonlikning iqtisodiy, harbiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutgan. Temirchilik, qurolsozlik, misgarlik, cho'yangarlik, zargarlik va kandakorlik kabi sohalar faqatgina ichki ehtiyojlarni qondirish bilan cheklanib qolmasdan, tashqi savdo va diplomatik munosabatlar tizimida ham o'z o'rniga ega bo'lgan. Rus va Yevropa manbalarining tahlili shuni ko'rsatadiki, Xiva xonlari tomonidan yuborilgan sovg'alar – qilich, xanjar, egar-jabduqlar va boshqa badiiy metall buyumlar nafaqat hunarmandchilik mahoratining yorqin namunasi, balki xonlikning tashqi siyosiy madaniyati va diplomatik muloqot vositasi sifatida ham xizmat qilgan.

Manbalar tahlili shuni anglatadiki, ushbu hunarmandchilik yo'nalishlari muayyan shaharlar – Xiva, Urganch, Hazorasp, Vazir kabi markazlarda joylashgan va u yerda maxsus ustaxonalar faoliyat yuritgan. Qurolsozlik sohasidagi maxsuslashgan ustalar nafaqat qurol-aslaha tayyorlash, balki ularni zar va kumush bilan bezash sohasida ham yetarlicha tajribaga ega bo'lishgan. Bu esa ushbu sohaning nafaqat iqtisodiy, balki madaniy qadriyatlar tizimida ham muhim o'rin tutayotganini tasdiqlaydi.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Xiva xonligida metallsozlik hunarmandchiligi institutsional asoslarga ega bo'lib, muayyan an'analar, estetik mezonlar va iqtisodiy munosabatlar asosida shakllangan. Ushbu meros bugungi kunda ham Xorazm hududining tarixiy hunarmandchilik an'analarida o'z ifodasini topgan bo'lib, uning ilmiy o'rganilishi milliy merosni tiklash va qadrlashda muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. –Ташкент, 1988. – С.67–68.
2. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию в 1558–1560 гг.//Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. – М., 1937. – С. 170–176.
3. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию в 1558–1560 гг. – С. 178.
4. МИУТТ. – С.244
5. МИУТТ. – С. 99.
6. Абуль–Гази–Багадур–хан. Родословное древо тюрков. – М.: – Т.: 1966. – С. 23,34,120, 148,153, 157, 162.
7. Зиёев Ҳамид. Ko'rsatilgan adabiyot. – Б.69.; Будагов Л.З. Сравнительный словарь. – Т.І. – С.750.
8. Таърихи аламорои Аббоси.– С.90,119, 370, 377,448,478,795.; Абдуль Гази Багадур–хан. 1966.– С.23,34,120,148,153,157, 162.
9. Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Тошкент. Чўлпон, 1992. – Б.179–180.
10. Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Тошкент. Чўлпон, 1992.– Б.180.
11. Тураева С. Кўрсатилган асар.–Б.26; Қайдномалар ЎзР ФА ШИ № 2128 1 рақамли қўлёзма 113 120 varaқ; Жавоҳири ал–саное (Ҳунарлар марвариди). Ўз.Р ФА ШИ. № 3377 // 1– рақамли қўлёзма. 96 – varaқ.
12. МИУТТ. ...– С. 334.
13. История Узбекистана в источниках.... 1988. – С.115.

